
'Wat moeten wij doen?'

Rituelen in beweging

LAAT OP DE AVOND WORD IK OPGEROEPEN door de Spoedeisende Hulp. Een meisje van veertien is tijdens het spelen in elkaar gezakt en overleden, waarschijnlijk aan een niet onderkende hartafwijking.¹ De familie vraagt om een pastor. Ik tref een uitgebreide kring van mensen aan met ook haar ouders en broertje. Allen zijn van Aziatische origine en spreken geen of gebrekkig Nederlands. Een oom spreekt wel Nederlands en hij doet het woord: 'Wat moeten wij doen? Wij konden haar niet meer laten bedienen voor ze stierf.' Ik zie dat hij en de anderen zich daar ongemakkelijk bij voelen, zelfs meen ik een tekort te bespeuren ten opzichte van wat had moeten gebeuren volgens hun geloof. Dat ik dit zo versta wordt deels ingegeven door hun katholieke achtergrond, deels door hun hulpeloze, vragende houding naar mij toe. Er wordt niet veel gezegd, noch onderling, noch naar mij. Het grote verdriet doet hen verstommen. Samen hebben we het meisje gezalfd, zij zongen in hun eigen taal een lied en baden het Onze Vader. Dit is wat moest gebeuren, wat zij moesten doen voor hun kind.

Gedurende anderhalf jaar wisselden we in het team ervaringen uit over onze rituele begeleiding van patiënten. We lieten elkaar in de keuken kijken, proefden mee, en verzamelden bruikbaar materiaal voor onderwijs en beleid. Ik beschrijf in dit artikel een geverieerde selectie uit de ruim 20 casus die we uitwisselden. De vraag uit bovenstaande casus 'Wat moeten wij doen?' is me steeds bijgebleven en die vraag gebruik ik als invalshoek voor mijn reflecties.

Het aantal religieuze rituelen in het ziekenhuis loopt terug. Toch blijft er een behoefte bestaan aan rituelen en is er sprake van enige verlegenheid zowel bij patiënten en hun familieleden als bij geestelijk verzorgers. Ans Bertens neemt de lezer mee in haar reflecties op een aantal rituelen, die werden uitgevoerd door en besproken zijn in het team van geestelijk verzorgers van het Radboudumc Nijmegen.

Ans Bertens

In de nachtelijke situatie op de Spoedeisende Hulp duidde de vraag op het aloude katholieke gebruik van de zalving met olie vóór het sterven. Daar kun je in horen dat de familie vooral meende te moeten voldoen aan de voorschriften van de katholieke kerk. Maar ik hoor er meer in, zoals gezegd ook ingegeven door iets in hun wanhopige en intens verdrietige houding. Het 'moeten' gaat dan over een moeten van binnenuit: nu het onmogelijke ons toch is overkomen, 'moeten' wij alles doen wat we kunnen om de overgang van leven naar dood, naar het leven bij God, voor ons meisje mogelijk te maken. Zij weten dat in deze uiterste situatie hun alleen rest hun dochter en zichzelf te

plaatsen onder Gods genade. De bediening of zalving is een daarvoor passend ritueel dat de katholieke traditie al eeuwenlang aanreikt.

Gericht op 'heil en genezing'

De vraag 'wat moeten wij doen?' zou ik hier willen verstaan als uiting van een diep besef van de helende kracht van rituelen op momenten die te groot zijn voor een mens om te bevatten en te verdragen. Dat is een andere laag dan die van het juiste gedrag of de juiste handelingen conform de voorschriften, of de laag van het praktisch handelen. In dit artikel wil ik de vraag eerst en vooral verstaan als een spirituele vraag, een moeten dat gericht is op 'heil en genezing' in een liminale situatie. Ik beschrijf vijf voorbeelden en geef steeds reflecties vanuit het gebeuren zelf. Tot slot kom ik terug op de beginvraag.

TV kijken als ritueel

Wekelijks bezoekt een collega op de afdeling hematologie een patiënt die langdurig is opgenomen vanwege een stamceltransplantatie. Hij is lid van de PKN en aandacht voor zijn geloof stelt hij op prijs. Als ritueel beschrijft mijn collega: het kijken naar een soap op TV, het bezoek zelf van de geestelijk verzorger, het samen een Bijbeltekst lezen. Thuis kijkt de man ook altijd naar de soap. Omdat er veel weidse vergezichten in te zien zijn, roept de soap bij hem ook de wereld op van zijn werk als vrachtwagenchauffeur. 'Onderweg zijn' is een thema in de soap, in zijn werk, maar nu ook in deze ziekenhuisopname. In de wekelijkse gesprekken met de geestelijk verzorger komt dit thema aan de orde. Samen leggen ze de verbinding met de Bijbellezingen van de komende zondag.

Wat is dan eigenlijk een ritueel, als je ook TV kijken een ritueel zou willen noemen? Het is een mooi voorbeeld omdat iets gewoons in deze situatie een overstijgende betekenis kan krijgen. TV kijken wordt een symbolische handeling die de man verbindt met thuis en met zijn werk: het leven gaat

ondanks alles door. De vergezichten zijn een symbolische realiteit, evenals het onderweg zijn. In haar wekelijkse bezoeken reikt de geestelijk verzorger duiding aan, door verkennende vragen en ook door verdieping vanuit een Bijbeltekst. Het bezoek zelf wordt op deze wijze een ritueel waarin de man wordt opgetild uit zijn patiënt-zijn. Zijn individuele verhaal wordt verbonden met een grotere traditie en een geloofsgemeenschap. De grondlijnen van een ritueel tekenen zich af: herhaalde handelingen of gebaren met begeleidende woorden die een symbolische werkelijkheid present stellen waar de betrokkenen deel aan krijgen – tot 'heil en genezing' (Menken-Bekius, 2001, p. 36).

Bidden, maar niet tot God

De verpleegkundige van de IC roept een geestelijk verzorger op voor een zeer zieke man van eind twintig. Bij de kennismaking vertellen zijn naasten aan de geestelijk verzorger dat hij noch zij gelovig zijn, wel 'spiritueel gevoelig'. Ze vragen haar om 'iets te doen'; praten willen ze niet echt. De geestelijk verzorger nodigt uit een kring te vormen, elkaar en ook de zieke (die in diepe slaap verkeert) bij de hand te nemen. Zij benoemt enerzijds de ernst van de situatie en hoe verschrikkelijk en verdrietig dit voor iedereen is. Anderzijds benoemt ze het intense verlangen naar genezing, toekomst en een nieuw begin en vraagt ze om kracht, liefde en goede moed voor de patiënt en iedereen om hem heen. Ze spreekt de aanwezigen aan op hun helende krachten en goede wensen voor hun dierbare. Bij een volgend bezoek herhaalt ze dit ritueel en betreft ze in haar woorden ook het dreigende sterven en het mogelijk elkaar moeten loslaten.

De geestelijk verzorger opent met haar woorden een symbolische werkelijkheid, in de functiedriehoek van Menken-Bekius de pool van het zingevingssysteem (Menken-Bekius, 2001, p. 64; 69). Voor de geestelijk verzorger (van protestantsen huize) is dit een andere dan voor de patiënt en zijn naasten. Wat vraagt het van de geestelijk verzorger om zich hierin op hen af te stemmen? Zij hanteert vanuit haar eigen traditie het taalveld van het vragen en smeken aan God om hulp, oftewel de taal van het (smeek)gebed.

Maar zij transposeert dit naar een meer algemene taal, die evenwel een diep menselijk verlangen verwoordt. Zo kan de geestelijk verzorger samen met de aanwezigen een ritueel op existentieel niveau voltrekken. In het uitspreken van verlangen en hoop worden mensen uitgetild boven de feiten van het leven en krijgen deze een andere lading: er is meer dan er op dat moment is. Zelfs het mogelijk elkaar moeten loslaten kan in zo'n sfeer gemakkelijker benoemd worden, omdat het is opgenomen in een groter geheel van 'de uiteindelijke dingen', waartoe leven én sterven behoren, maar ook liefde, hoop en verlangen.

Een steen met een verhaal

Op indicatie van de verpleegkundige bezoekt een collega een jongen van twaalf die chemotherapie moet ondergaan vanwege leukemie. Ten gevolge van de behandeling kan de jongen moeilijk praten en een eventuele levensbeschouwelijke achtergrond is onbekend. Ze heeft allerlei stenen meegebracht en vraagt de jongen de mooiste steen uit te kiezen; hij kiest een afwijkende steen. Ze verkent de betekenis ervan voor hem en vraagt wat hij no-

dig heeft. 'Moed' zegt hij. De geestelijk verzorger vraagt of hij voorbeelden heeft van mensen of verhalen van moed. Nee, die heeft hij niet. Dan belooft de geestelijk verzorger voor hem op zoek te gaan naar een verhaal over een steen die op zoek gaat naar een bron van moed.

Hoe kun je deze jongen bereiken, hem zin aanreiken? Verbale communicatie is moeilijk en er is geen levensbeschouwelijk kader voorhanden. De geestelijk verzorger steekt in op een dagelijks voorwerp, ook voor kinderen aantrekkelijk, want wie heeft er geen stenen verzameld als kind? Maar ze weet waarschijnlijk ook hoezeer de religieuze snaar in mensen betekenis kan hechten aan stenen. Dat verkent ze bij de jongen, ze probeert hem te verbinden met mensen en verhalen die getuigen van moed, waarbij de steen een sleutelrol vervult. In het verhaal krijgt alles zijn plek, vooral ook de jongen die een zinvolle en helende werkelijkheid krijgt aangereikt. In zo'n situatie wordt er van jou als geestelijk verzorger meer dan gewoon creativiteit gevraagd. Tegelijkertijd ga je ook hier uit van wat voorgegeven is: ste-

nen, kiezen, zoeken, verhalen. In alles gaat het om de overstijgende betekenis van gewone dingen en om menselijke omgang.

Oud en nieuw ineen

Ouders spreken de wens uit dat hun pasgeboren tweeling die langdurig is opgenomen, wordt gedoopt. De vraag komt terecht bij een collega, die samen met een stagiaire in het kinderziekenhuis werkt. In de voorbereiding wordt gezocht naar hedendaagse elementen voor de viering, die zal plaatsvinden in het stiltecentrum, in aanwezigheid van familie en enkele verpleegkundigen. Al gauw blijkt dat de ouders, naast bijvoorbeeld een eigen gedicht en een lied van Marco Borsato, heel graag juist traditionele elementen een plaats willen geven in het doopritueel, zoals een gebed om verlossing van de erfzonde, een litanie van alle heiligen en zout op de tong van het kind. Voor de bedienaren van de doop is het de kunst om tijdens de viering alle onderdelen met elkaar te verbinden en ze verstaanbaar te maken voor hen die niet (meer) bekend zijn met de traditionele vormen.

Het gaat om de overstijgende betekenis van gewone dingen

In deze casus is ontbreekt een gezamenlijke verstaanshorizon tussen de verschillende deelnemers aan het ritueel. Zulke situaties treffen we als geestelijk verzorgers vaak aan. Mijn collega's voelden zich enigszins onthand door de traditionele insteek van de ouders te midden van familie en bekenden die daar duidelijk niet (meer) vertrouwd mee waren. Zij kozen ervoor om de aanwezigen zoveel mogelijk te betrekken bij het ritueel door duiding van het ritueel en de gebruikte symbolen. De uitdaging is dit te doen in taal die hoort bij het ritueel. Anders onderbreek je steeds het ritueel door een soort catechese over symbolen als zout en water of theologische begrippen als erfzonde. Dat is jammer en zelfs dodelijk voor het ritueel. Je zou er ook voor kunnen kiezen het aloude ritueel te voltrekken, erop vertrouwend dat het uit zichzelf spreekt en werkt zonder dat alle afzonderlijke onderdelen te 'begrijpen'

zijn. Uit reacties van mensen blijkt vaak dat zij in de taal en symboliek toch hebben herkend wat hen zelf beweegt. Misschien geloven wij als geestelijk verzorgers te weinig in de kracht van onze eigen eeuwenoude rituelen.

Een katholieke hindoe?

Een collega wordt opgeroepen op de IC voor een vrouw met een hindoe-achtergrond. Zij is terminaal en niet meer bij bewustzijn. De kinderen vragen om een afscheidsritueel voor hun moeder, ook om zelf stil te staan bij haar komende levenseinde. Bij kennismaking met de familie blijkt al gauw dat ze niet om een pandit vragen. 'Wij staan open voor rituelen uit andere tradities en vragen u om onze moeder te zalven volgens uw traditie'. De geestelijk verzorger bespreekt met hen hoe zij binnen het katholieke ritueel recht kan doen aan hun geloof door het toevoegen of weglaten van woorden en gebaren. Maar dat lijkt meer haar zorg dan die van de familie. Het wordt uiteindelijk een niet zozeer christelijk, maar wel religieus ritueel waarin verschillende beelden, gebaren en teksten een rol spelen: tijd en eeuwigheid, de cyclus van het leven (Prediker), zalving met olie, (Gods) handen, een engel, een cirkel en het 'Ohmteken'. Zo wordt, naar zeggen van de familie, hun moeder geholpen de overgang te maken naar een volgend leven.

Het interessante aan deze casus is dat de geestelijk verzorger wordt uitgenodigd om te zoeken naar wat gemeenschappelijk is in twee totaal verschillende religies, zonder dat gevraagd wordt iets te doen vanuit het geloof van de ander. Het eigene van het ene (bijvoorbeeld reïncarnatie) krijgt een plaats in het ritueel van het andere geloof. In het katholieke ritueel wordt plaats gemaakt voor de beleving van de ander door specifieke christelijke elementen algemener te maken. Waar de geestelijk verzorger wellicht allerlei theologische kanttekeningen maakt, blijkt dat de ontvangers onbevangen kunnen omgaan met de aangeboden rituelen en symbolen door bijvoorbeeld met olie het Ohmteken te maken op het voorhoofd van hun moeder. Olie uitstrijken is op de eerste plaats iets lieflijks, verzachtend voor de

huid. In de christelijke theologie wordt met de zalving de gelijkenis van de mens met Christus benadrukt. Hier in dit afscheidsritueel is het met olie geschreven Ohmteken een 'heilige lettergreep' en voor de familie een gebaar om hun dierbare 'thuis te brengen' in haar traditie.

Tot slot: 'Wat moeten wij doen?'

De vraag van het begin – 'wat moeten wij doen?' – vat ik in dit artikel op als het innerlijke moeten dat patiënten en hun naasten kunnen ervaren in een grenssituatie, waarin het gewone doen en laten niet meer werkt. In de beschreven voorbeelden is dit 'moeten' in meer of mindere mate aanwezig. De vrachtwagenchauffeur kan niet anders dan naar de soap kijken omdat het voor hem een 'thuis' geeft in de onherbergzaamheid van zijn ziek zijn in een vreemde omgeving. De niet gelovige maar wel 'spiritueel gevoelige' familie heeft behoefte aan iemand als een middelaar die woorden kan vinden voor hun verdriet en verlangen. De jongen met leukemie vroeg niets, maar treft een geestelijk verzorger die voelt dat zij iets moet doen voor dit van moed verstoken zieke kind. De ouders van de tweeling kunnen niets doen in de ziekte die hun kinderen treft, maar wél weten zij dat zij met het oude ritueel van de doop alles geven wat zij ook maar aan hun kinderen kunnen geven tot genezing. De hindoe familie is ervan doordrongen dat hun moeder hulp nodig heeft om de overgang te maken naar een ander leven; ze voelen de kern aan van het ritueel, dwars door de uiterlijke vormgeving heen.

'Wat moeten wij doen?' is een vraag die niet alleen patiënten stellen. Ook geestelijk ver-

zorgers stellen deze vraag rond rituelen. De vraag wordt ingegeven door de vele veranderingen in geloofsbeleving die we aantreffen bij patiënten, maar die wij ook zelf ondergaan. Wat moeten we doen, al dan niet met behulp van de aloude rituelen, om aan te sluiten bij mensen, gelovig of niet? Hoe ziet de praktische vormgeving en uitvoering van rituelen er dan uit? Dat is veel minder dan voorheen op voorhand duidelijk. Dat gegeven moet je durven aangaan – zo laten ook bovenstaande voorbeelden zien. Maar de vraag 'wat moeten we doen?' gaat ook over onze geloofwaardigheid in rituele begeleiding en over de verantwoording ervan vanuit onze eigen veranderende levensbeschouwelijke achtergronden.

Rituelen zijn in beweging, zo blijkt steeds opnieuw, zowel vanuit de deelnemer als vanuit de geestelijk verzorger. Beide polen hebben elkaar nodig voor zinvolle reflectie en vruchtbare praktijk. De ervaringsuitwisseling in het team heeft mij geleerd dat het zo dicht mogelijk blijven bij de vraag van patiënten verrassende en heilzame rituelen voortbrengt – ook voor de geestelijk verzorger zelf.

'Dat moeten we doen.'

Ans Bertens is geestelijk verzorger / pastor in het Radboudumc, Nijmegen.

Literatuur

C. Menken-Bekius (2001). *Werken met rituelen in het pastoraat*. Kampen: Kok.

Noten

¹ Alle namen en situaties zijn geanonimiseerd.